

Transzcendentális ösztönton és elfojtás Edmund Husserl fenomenológiájában

Marosán Bence Péter

„A tudattalan színeváltozása”. Debreceni Egyetem, Filozófiai Intézet

2019. május 23.

Bevezetés

Számos tanulmány és könyv foglalkozik a fenomenológia (és speciálisan a husserli fenomenológia) és a pszichoanalízis viszonyával; közelebbről egy sor összehasonlítást találunk Edmund Husserl és Sigmund Freud között; (pl. Rudolf Bernet, Dieter Lohmar, Nicolas Smith, nálunk: Ullmann Tamás, Toronyai Gábor, újabban: Tormai Anita). Mint az elemzők többsége kiemeli: ami Husserlnél „tudattalan”-ként megjelenik, az Freudnál leginkább a „tudatelőttes”-nek felel meg – vagyis a tudat fókuszán, illetve éppen aktuális mezején kívül eső tudattartalomnak, melyet azonban az egyén képes felidézni egy másik, közvetítő személy (leginkább: a terapeuta) közbenjárása nélkül. Ami a Freudhoz, illetve a tudattalan freudi fogalmához való husserli viszonyt illeti, azt legjobban a *Válság XXI.*, Fink által írt, de Husserl által autorizált melléklete foglalja össze: a tudattalan minden, nem speciálisan fenomenológiai megalapozású elmélete (mint amilyen a freudi is) naturalizáló, spekulatív, metafizikus-dogmatikus előfeltevésekkel terhelt, és ilyen módon elutasítandó. De – mint az ismeretes – Husserl egyáltalán nem zárkózott el a tudattalan mint olyan problémájától, illetve e probléma fenomenológiai vizsgálatától – melynek különböző korszakaiban terjedelmes elemzéseket szentelt.

A jelen előadásban Husserlnek, a tudattalanként (illetve, a pszichoanalízis szemszögéből, tudatelőttesként) értelmezhető jelenségegyüttesre vonatkozó megfontolásainak fejlődését szeretném vázlatosan bemutatni; továbbá – az előadás második felében – azt kívánom megmutatni, hogy az ösztönintencionalitással és az önfenntartással kapcsolatos kései husserli elképzelések miképpen nyitják meg az utat a „dinamikus tudattalan” freudi modelljének fenomenológiai integrálása felé; vagyis egy olyan tudattalan koncepciójához, melyhez az alany csak egy másik szubjektum közvetítésével férhet hozzá. A harmincas éveket megelőzően Husserlnél az „elfojtás” fenoménje leginkább úgy jelent meg, hogy egy intenzívebb élmény vagy élményelem kiszorított, vagy a felszín alá nyomott egy kevésbé intenzívebbet. Husserl azonban a húszas években, a genetikus fenomenológia (és a transzcendentális genesis eszméjének) kidolgozásával párhuzamosan lefektette egy transzcendentális ösztönton alapjait, amely főként a harmincas években tett nála szert központi jelentőségre, és amelyet leginkább ebben az utolsó alkotói periódusban bontott ki részletes és rendszeres formában. Ennek keretei között ösztönök egymásra

épülő szintjeiről beszél, ahol a biológiai ösztönökre (önfenntartás, fajfenntartás) ráépülnek a kulturális ösztönök (kulturális értelemben vett önfenntartás) – melyek egyúttal az identitás különböző szintjeit konstituálják (a szubjektum, mint biológiai lény és mint kulturális ágens; ahol a biológiai és a kulturális identitást egyaránt konstituált értelemképződményekként kell értenünk, a transzcendentális ego önobjektívációjáról szóló elméleten belül). Ami a freudi dinamikus tudattalan (de általában a pszichoanalízis tudattalan-fogalmának) szempontjából különösen fontos, az az a motívum, hogy az identitás különböző szintjei között Husserl szerint feszültség támadhat – és ez a feszültség megnyithatja az utat az elfojtás egy olyan, fenomenológiailag is reflektált elmélete felé, amely közel visz bennünket a pszichoanalízis tudattalan fogalmához.

I. A tudattalan mint tudatelőttes Husserlnél

A tudattalan, mint probléma, kezdettől fogva jelen volt Husserlnél. Nem a pszichoanalízis explicit tudattalan-fogalmára kell gondolnunk, így a cenzúra által elzárt és csak közvetetten hozzáférhető lelki tartalmak elméletére, hanem abban a tág értelemben vett tudattalanra, ami a tudat számára közvetlenül nem megjelenőt, de a tudati tevékenységet mégis befolyásoló tartalmakra, tényezőkre és mechanizmusokra vonatkozik, s aminek megnevezése a klasszikus mélylélektanban a „tudatelőttes” volt. Az ilyen értelemben vett tudattalant azonban kifejezett formában legkésőbb a *Logikai vizsgálódásoktól* (1900/01) kezdve megtaláljuk Husserlnél. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt érdemes megnézni, milyen értelemben beszél „tudatról”, illetve „tudatosságról”. A *Logikai vizsgálódásokban* három meghatározással is találkozunk: 1) a tudat mint az empirikus én valós fenomenológiai állományának egésze, 2) a tudat mint belső észleltség és 3) a tudat mint intencionális élmény, (Hua 19/1: 356). Az a tág értelemben vett tudattalan, amelyről itt beszélünk, s amely véleményünk szerint az érett Husserl munkásságát is végigkíséri, leginkább a második és harmadik definíció értelmében vett tudatra vonatkozik. Itt elsősorban a fókuszált, figyelmes, éber tudatról van szó, mely egy konkrét tárgyra vagy tényre irányul. Mindent, ami ezen a fókuszon kívül esik, bizonyos tág értelemben tudattalannak mint tudatelőttesnek nevezhetünk. Azt is, ami atematikus, ami, mint Husserl mondja, csupán „mellékesen tudomásul vett”. A két tartomány (világos és mellékesen jelenlévő homályos tudat) kétségkívül egybemosódik, az átmenet folytonos, azonban a második szféra, a tudatelőttes, a világos és fókuszált tudathoz való kapcsolódásával együtt beleolvad a tökéletes sötétség birodalmába. A tudatelőttes fenomenológiai értelme egy rendkívül gazdag, differenciált, sok szintet felölelő, komplex jelenségek közt fed le, mely lényegi hatással van a tudat szűkebb értelmét adó világos és fókuszált tudatra.

A *Logikai vizsgálódások*tól kezdve a tudattalannak (tudatelőttesnek) ezt a nagyon tág körét részben a tudat fókuszát körülvevő horizont (a *Logikai vizsgálódások* szóhasználatában még: a „rojt”, a „fringe”) az, ami alkotja – illetve, ez már a tudattalannak egy pregnánsabb, szorosabb fogalma felé mutat, ami kívül esik ezen a horizonton; ami ezen horizont alatt és mögött van. A tudatelőttesnek legalább háromféle megközelítésmódját találjuk meg Husserlnél a harmincas évekig: 1) statikus, 2) temporális és 3) genetikus. A statikust jelenti az aktuális jelen körében kimutatható horizont: az, ami éppen figyelmem körén kívül esik, s közvetlen tudati életemre mégis hatással van. A temporális megközelítés részben az elfeledett, de azért a jelenlegi tapasztalást továbbra is befolyásoló tudattartalmakat jelenti, részben a betöltetlen, de azért a tudatáramban folyamatosan jelenlévő protencionális, elvárászerű tendenciákat. A genetikus szemléletmód a tudatosság szintjét el nem érő affekciók dzsungelét és felszín alatti életét tárja fel, illetve a még képlékeny, alakulásban lévő értelemkonstitúciós teljesítményeket; (pontosan a passzív értelemképződésnek azokat a folyamatait, amelyek Tengelyi szerint kidolgozott formában először a francia fenomenológiában, mindenekelőtt Merleau-Pontynál és Richir-nél lettek feltárva, melyeknek előzetes, részletesen még nem kimunkált gondolata azonban szerintem Husserlnél is jól azonosítható módon jelen van már).¹ A genetikus megközelítésmód vezet azután Husserlnél a passzív, ösztönös intencionalitás elképzelésének kialakításához, melynek első megfogalmazásait megtaláljuk az 1921. őszi született St. Märgeni kéziratokban is. Ösztönintencionalitás és genezis fogalmi szoroson összekapcsolódnak Husserlnél. A freudi pszichoanalízis tudattalan-fogalmához azután az ösztönintencionalitásnak ez a modellje fog bennünket közelebb vinni.

Ami speciálisan az időtudat kérdését illeti, ki kell emelni Husserl időfilozófiájának három nagy korszakát, melyben a tudatelőttes is más és más formában jelent meg. Az elsőben, melyet *Az előadások a belső időtudat fenomenológiájáról* címmel tettek közzé, s mely döntően 1904/05 téli szemeszteréből származik, a tudatelőttes a kifakuló, a világos tudat felszíne alá süllyedő retencióra vonatkozik, mely emlékké válik, amit később fel kell idéznünk. A második korszakot jelentő, 1917/18-ból származó Bernai kéziratokban egy jövőorientált képpel találkozunk, amelyben a protenciók kerülnek előtérbe. Itt az időtudatra irányuló reflexió a tudatossá nem vált, a felszín alatt nyüzsgő protenciók sokaságát és hálózatát teszi láthatóvá. Meg kell továbbá jegyezni, hogy a „tudattalan”, melyet ebben a formában Husserl az Időelőadásokban

¹ Ehhez: Marosán: „Életfilozófia és értelemképződés a Bernai kéziratokban”. In: Marosán Bence, Szegedi Nóra, Takács Ádám, Ullmann Tamás (szerk.): *Élettörténet, sorseseemény, önazonosság. Tanulmányok Tengelyi László emlékére*. Budapest: L'Harmattan, 2019: 270-281.

még kifejezetten elvet,² itt – a Bernai kéziratokban – megjelenik, mint a tudat önkonstitúcióját értelmezni hivatott magyarázó modell; olyan modell mindenestre, amelyet Husserl később mégis – szintén – elvet.³ Végül az utolsó periódus eredményeit tartalmazó, 1929 és '34 között keletkezett C-kéziratok részben az ösztönintencionalitás már említett eszméjét tárgyalják szisztematikusan, részben jelen van bennük az éber tudatot el nem érő hületikus események és adatok koncepciója.

A genetikus fenomenológia részleteinek módszeres elmélyítését szolgáló, az *Elemzések a passzív szintézishez* címen összegyűjtött, 1918 és '26 közötti időszakból származó anyagok (melyek eredményeit majd a C-kéziratok az időtudat vonatkozásában fogják még magasabb szintre emelni) már terminusértékűen használnak olyan fogalmakat, melyek a pszichoanalízis területéről is ismerősek kellene, hogy legyenek számunkra. „Gátlásról”, „elfojtásról” esik szó. Az éber tudat kérge alatt számtalan, tudatossá nem váló inger, affekció vetélkedik az éber én figyelméért, érdeklődéséért. Az erősebb, érdekesebb inger, affekció elnyomja, gátolja a gyengébbet, a kevésbé érdekeset. Itt tehát „gátlásról”, „elfojtásról” a még alakulóban lévő érzékiség, döntően az érzéki benyomások tekintetében van szó, amelyekben azonban – mint korábban utaltunk rá – már jelen vannak bizonyos „felfogástendenciák”.⁴

II. A tudattalan mélyrétegei az ösztönök fenomenológiája felől nézve

A freudi pszichoanalízisben a tudattalan szigorú értelemben vett jelenségét, mely a pszichén belül kialakuló, de az éber én számára közvetítés nélkül nem hozzáférhető tartományt jelöl, mindenekelőtt az *örömelev* és a kulturális mechanizmusok, az én szociális normák által formált és meghatározott síkja közti konfliktus teremti meg. (És éppígy szó van *félelmekről* is, melyeket az én a tudattalan mélységébe szorít, azért, hogy az egyén mindennapokban normálisan tudjon élni, működni). Az ember nem élheti ki ösztönkésztetéseit közvetlenül és minden további nélkül a társadalomban; e késztetések elemi, brutális formái tiltás alá kerülnek – a psziché mélységi dimenzióját Freudnál ezek a (bensővé tett) tiltások, ez a konfliktus alakítja ki; tulajdonképpen ez az, ami az állati pszichét elmélyíti, emberi pszichévé teszi, és egyúttal a specifikusan emberi lényegi alkotórészévé teszi az elfojtott ösztönkésztetések és letiltott képzetek hódászi birodalmát. Ilyen értelemben vett tudattalanról azonban beszélhetünk magánál Husserlnél is, mégpedig éppen a húszas évek elejétől kezdve kidolgozott transzcendentális ösztöntan következtében.

² Vö. Hua 10: 119sk. Magyarul: *Előadások az időről*. Budapest, Atlantisz, 2002: 145sk.

³ Hua 33: 10-es szöveg.

⁴ Hua 11: 34. oldal, lábjegyzet.

A tudattalan, az itt konkretizált értelemben, elsősorban a biológiai és a kulturális szint összeütközésének következményeképpen tűnik fel. Ez a két szint (valójában jóval több szintről van szó, és jóval differenciáltabb módon) megtalálható Husserl kézírataiban is. Husserlnél a kezdetben tiszta logikai pólusként, tartalom nélküli vonatkozáspontként megjelenő tiszta ego a húszas években elkezd tartalmassá válni; megjelenik a transzcendentális monadikus én fogalma (korábban a monász konstituált tárgyiság volt, a húszas évek elejétől fogva konstituáló ágens), úgy is mint transzcendentális személy, akit rétegek, képességek és motívumok sokasága alkot. Egységes egészként szubjektuma a hatásoknak és a cselekvéseknek, mint egy egészséges rendszer konstituálja önmagát és maga körül mindent. Az ego világi szubjektumként, a világ egyik lakójaként konstituálja magát. Ezek a konstitúciós rétegek azonban mindvégig konstituált értelemösszefüggések, melyek beépülnek a transzcendentális ego mint személyes ego egészébe, és meghatározzák a konstitúció további menetét. Körkörös, oda-visszaható összefüggés van önkonstitúció (ezzel összefüggésben: önobjektíváció) és világkonstitúció között. Az ego úgy is konstituálja magát, mint biológiai lény, de úgy is mint kulturális ágens. Két nagyobb konstitúciós rétegről van szó, melyek között összeütközés támadhat.

Husserl a húszas évek elejétől kezdve dolgozott egy olyan ösztönelméleten, mely nem naturalizáló, biológiai és reduktív, hanem ami a transzcendentális fenomenológia keretei közé illeszkedik, a transzcendentális reflexió által átvilágított. Az ösztön fogalma, mint azt Nam-In Lee⁵ klasszikusnak számító monográfiája óta ismert, korábban is jelen volt Husserlnél, de alapvetően csak mint konstituált tárgyiság, nem pedig mint a transzcendentális szubjektivitás konstituáló struktúrája, működésmódja. Ez utóbbi értelemben az ösztön, mint ösztönintencionalitás fogalma, a húszas évek elején jelenik meg Husserlnél. Eszerint az ösztön – transzcendentális értelemben – passzív, teleologikus működést jelent, illetve passzív nyitottságot a világ különböző rétegeire és adottságaira. Husserlnél a transzcendentális módon megtisztított ösztönnek eltérő, egymásra épülő szintjei vannak. A legalsóbb szinten a hűletikus adatok ösztönös konstitúciója és szervezése, azután a passzív, ösztönös értelemkonstitúció (a tárgyi értelem passzív, teleologikus konstitúciója), s végül Husserlnél jelen van az ésszerű és kulturális teljesítményekre irányuló ösztönös tendenciák, konstitúciós módok gondolata, (mint kulturális ösztön, észösztön). (A Husserlben kevésbé járatosabbak kedvéért mondom: az „értelem” itt nem az értelmes gondolkodás emberi képességére, hanem a „jelentésre” vonatkozik. A „konstitúció” pedig arra, hogy a szubjektivitás a dolgokat ilyen vagy olyan módon tárja fel, teszi hozzáférhetővé. A „hűletikus adatok” pedig nagyon leegyszerűsítve „érzéki benyomásokat” jelentenek).

⁵ Nam-In Lee: *Edmund Husserls Phänomenologie der Instinkte*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1993.

Ezek a teleologikus rendszerek Husserlnél az emberi szubjektivitáson belül elválaszthatatlanul összekapcsolódnak egymással, áthatják egymást, minden szinten együttműködnek egymással.

A transzcendentális ösztöntan egyik lényeges témája Husserlnél az „önfenntartás” („Selbsterhaltung”) fogalma, amelyet a szerző, az ösztönökhöz hasonlóan, megpróbál fenomenológiailag újraértelmezni; s amely – az ösztöntől eltérően – nem csupán kutatási kéziratokban, hanem előadásszövegekben, publikációra szánt anyagokban is megjelenik; mindenekelőtt a kései, harmincas évekbeli *Válság*-tematika szövegeiről van itt szó. (*Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia*, 1936 – és az ebből a korszakból származó előadásszövegek, valamint a *Válság*-könyvhöz készült jegyzetek). A transzcendentális ego, aki magát lényegéből fakadóan *testtel bíró*, világbeli lényként, a világ lakójaként konstituálja, a világ részeként elkerülhetetlenül sérülékeny, sebezhető individuumként jelenik meg, kiszolgáltatva a világnak és a többieknek. Az ember testisége által a világhoz kötött; testisége, bármennyire is a kultúra által meghatározott, legalsóbb szinten a korábban említett ösztönregiszterek legalsóbb fokához kötődik. Magát mindenekelőtt mint testi lényt, testi egzisztenciáját próbálja meg fenntartani. Ezen a szinten értelmezhető az „örömelv” egy szűkebb fogalmi is, mely a fenomenológia kontextusában bizonyos hűletikus adatokra való passzív teleologikus nyitottságként, illetve ilyen fejlemények irányában való ösztönzöttségként (ösztönös, kinesztetikus elmozdulásokként) fogható fel.

Husserlnél azonban a testi szinten megjelenő önfenntartási ösztönhöz képest megjelenik az önfenntartás egy magasabb, az előzőre ráépülő, és azt bizonyos pontokon időről-időre felülíró, azt radikálisan átértelmező fogalma is: nevezetesen az embernek saját kulturális-szellemi mivoltára irányuló önfenntartása; magunknak, mint szellemi-kulturális lényeknek a fenntartása. Husserl értelmezése szerint a specifikusan emberit ezek a – bizonyos szempontból – magasabb rendűnek nevezhető ösztönök alkotják; ezek következtében áll fenn egy koherens, emberinek mondható társadalom, és ezek viszik előre az emberiség racionalizálódását és egységesülését a történelemben.⁶ Ezt már nem Husserl mondja, hanem én mondom: és ahhoz, hogy az ember többé-kevésbé harmonikusan tudjon illeszkedni az emberi társadalom keretei közé, az „alsóbb” szintről érkező késztetéseket időnként le kell tiltania, vagy drasztikusan át kell alakítania.

Husserlnél a kultúra, és vele összefüggésben a szellemi, kulturális ösztönök, a szubjektivitás magasabb rendű működését teszik lehetővé. Az alsóbb fokon megjelenő ösztönök, az általuk passzívan konstituált képzetek, ezt a magasabb szintű funkcionálást zavarhatják meg, alkalma-

⁶ Az ezzel kapcsolatos eszmefuttatások főként a következő kötetekben található meg: Hua 6, 15, 29, 39, 42 – és a Hua Mat 8 (C-kéziratok).

sint lehetetlenítik el. Ily módon szükségszerű, hogy a magasabb fokú működésmódok kialakítsák a kulturális önfenntartás védekezési mechanizmusait, hogy tehát azokat az ösztönkésztetéseket és képzeteket, melyek a normális emberi létezést akadályozhatják, megnehezíthetik, az (immár a szó szigorú értelmében vett) tudattalan mélyrétegeibe száműzzék; vagy legalábbis érvényre jutásukat valamiképpen blokkolják, illetve lényegi módon átalakítsák őket. Ezek az elfojtott tendenciák, képzetek, a kulturális önfenntartás által kialakított szűrőkön, ellenőrző mechanizmusokon áthaladva átalakulnak, közvetetten mégis kifejeződhetnek – például szimbólumok formájában, mint Freudnál.

Az önfenntartás két szintje között támadó esetleges és tényleges konfliktusokat fenomenológiailag elemezve így módon szert tehetünk Freud és a pszichoanalízis egyes alapvető elképzeléseinek fenomenológiailag módosított, így módon a fenomenológia számára gyümölcsözővé tett fogalmaira.